

Надка Ангелова

ЗА НЯКОИ ЕЛЕМЕНТИ ОТ РУСКИЯ РЕЧЕВ ЕТИКЕТ В ТЕКСТА НА
ХУДОЖЕСТВЕНО ПРОИЗВЕДЕНИЕ И ПРЕДАВАНЕТО ИМ ПРИ ПРЕВОД
НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

(Въз основа на част от българските версии на романа "Капитанската дъщеря"
от А. С. Пушкин)

Историческият роман "Капитанската дъщеря", излязъл от печат няколко месеца преди трагичната гибел на А. С. Пушкин, е най-зрялото му прозаическо произведение. Тъй като историческата проза на А. С. Пушкин заема особено място в контекста на европейската и световната литература, много от неговите произведения още през първата половина на XIX в. са превеждани на редица чужди езици. Те привличат вниманието и на българските възрожденски преводачи. Нашите читатели имат възможност да се запознаят с преводи на някои от произведенията на А. С. Пушкин още преди Освобождението. Едно от тези произведения е "Капитанската дъщеря". За пръв път романът е преведен на български език през 1875 г. от М. Греков. След малко повече от 20 години, през 1898 г., излиза от печат вторият му превод, дело на Ив. Ст. Андрейчин. Този превод има завидна съдба в нашия литературен живот — многократно е преиздаван от различни издателства в известни през първата половина на XX в. серии и библиотеки (1898 г., С., печатница "Вълков"; 1912 г., С., изд. "Живот"; 1912, 1917, 1930, 1940, 1942 г. — С., изд. "Игнатов и синове"). По сведения на Б. Илиев романът е издаван в България и в преводи на Ст. Дринов (1920 г.), Б. Райнов (1940, 1942 г.), А. Каралийчев (1950 г.) и К. Константинов (1967, 1977 и 1983 г.)¹. Но тези сведения съвсем не са изчерпателни. На авторката на това съобщение са й известни и някои други български версии на романа. Така например в серията "Класически творби" на издателство "Книго-Лотос" (София) е печатан анонимен превод на романа, без да е посочена годината на издаването, а романът е представен като повест. В "Библиотека преводна книжнина" на Министерството на народното просвещение през 1931 г. романът е издаден в превод на С. Андреев. Преводът на Ст. Дринов е печатан от издателството на Ал. Паскалев и през 1925 г. През 1938 г. в Шумен и през 1944 г. от издателство "Глобус" (София) излиза и превод на Леонид Паспалеев. А освен посочените от Б. Илиев преводи на К. Константинов, в негов превод романът е печатан и

през 1954 и 1956 г. Впечатление правят и тиражите на изданията. Ще посоча само някои от тях: 2000 (Ив. Андрейчин, 1930 г.); 3000 (1931 г., С. Андреев); 4000 (1942 г., Б. Райнов); 6000 (1940 г., Ив. Андрейчин) и т. н. Големите тиражи на изданията, при това в години, когато романът излиза твърде често (понякога през 1 — 2 години), говорят за това, че произведението навлиза трайно в нашата култура и всяко от поколенията български читатели има възможност да се запознае с един или няколко негови превода.

"Капитанската дъщеря" е исторически роман, в който на фона на едно конкретно историческо събитие — селската война в Русия под предводителството на Е. И. Пугачов — се разкриват "политическият и социалният строй в самодържавната страна, битът и културата на народа и образованото общество"². Затова той съдържа богата страноведска информация за живота на руското общество в един от най-значителните и бурни периоди от историята му. Тук трябва да се отбележи, че понякога тази информация остава скрита за читателя — носител на друг език и култура. Ето защо една от най-важните и трудни за преводача задачи се състои в следното: да използва всички възможни начини и средства, за да доближи превода до възприятията на читателя — носител на езика на оригинала. А това обикновено е много трудно и се удава далеч не на всички преводачи.

В това съобщение, което е част от голяма разработка, посветена на изучаването на някои от най-известните преводи на романа на български език, които повече от 90 години запознават нашия читател с произведението на А. С. Пушкин, ще разгледам един частен въпрос, а именно начините за предаване на български език на обръщенията. Известно е, че обръщенията са сегменти от речевия етикет на всеки език и в голяма степен са носители на национално-културна специфика в тъканта на художествените произведения. Прецизната им интерпретация в езика на превода е абсолютно необходима. От интерпретацията им във версиите на произведенията на други езици зависи и правилното разбиране на взаимоотношенията между героите, те определят тоналността на общуването, те са показател за социалния статус на героите и т. н.

От многото функционирали в нашия литературен живот преводи на романа "Капитанската дъщеря" за обект на изследването избирам три — на Ив. Ст. Андрейчин (по изданието от 1930 г., което всъщност е преиздание на превода от 1898 г.), на Ангел Каралийчев (1950 г.) и на К. Константинов (1972 г.; текстуално изданието повтаря превода от 1954 г.)³.

Своеобразна проява на националния и историческия колорит в тъканта на художественото произведение са такива етикетни сегменти като различните форми за приветствие и сбогуване, обръщенията и др. В романа "Капитанската дъщеря", в който са показани различни аспекти от руската действителност през 1773 — 1775 г., намират отражение и съответните форми от руския речев етикет по онова време. Тук А. С. Пушкин много активно употребява руското ласкаво-фамилиарно обръщение *батюшка*, което в различни ситуации има различни

нюанси и е твърде богато по съдържание (речников еквивалент: *драги, любезни, приятелю**). Най-често с тази етикетна форма героите в произведението се обръщат към П. Гриньов. Това са Савелич, Иван Кузмич, Василиса Егоровна, отец Герасим, генералът, подофицерът и т. н. Запознатият с произведението на А. С. Пушкин читател знае, че те са представители на различни слоеве от руското общество, които стоят твърде по-ниско от дворянина Гриньов. Савелич е крепостният възпитател на младия Гриньов, Иван Кузмич е комендант на крепостта, където е изпратен да служи, Василиса Егоровна е съпругата на коменданта и т. н. И понеже в българския език няма подобно обръщение, преводачите е трябвало да подбират подходящи форми от българския речев етикет. Тук ще разгледам някои от използваните в преводите еквиваленти. Така например в превода на Ив. Андрейчин срещаме следните форми при общуването на някои двойки комуниканти:

Савелич р. <i>батюшка</i>	→	П. Гриньов бълг. <i>синко</i> (с. 136) <i>миличък</i> (с. 20, 22, 86, 110 и др.) <i>господарю</i> (с. 26) <i>бащице</i> (56) и под.
Иван Кузмич р. <i>батюшка</i>	→	П. Гриньов бълг. <i>синко</i> (с. 65);
Подофицерът р. <i>батюшка</i>	→	П. Гриньов бълг. <i>господарю</i> (с. 105);
Генералът р. <i>батюшка</i>	→	П. Гриньов бълг. <i>синко</i> (с. 107) и др.

В превода на А. Каралийчев всички посочени по-горе участници в комуникативния акт използват по отношение на П. Гриньов обръщението *бащице*.

В превода на К. Константинов отношенията са следните:

Савелич р. <i>батюшка</i>	→	П. Гриньов бълг. <i>миличък</i> (с. 236, 264, 271, 339 и др.);
Отец Герасим р. <i>батюшка</i>	→	П. Гриньов бълг. <i>драги</i> (с. 335);
Подофицерът р. <i>батюшка</i>	→	П. Гриньов бълг. <i>драги</i> (с. 336);
Генералът р. <i>батюшка</i>	→	П. Гриньов бълг. <i>драги</i> (с. 337) и др.

Както се вижда от примерите, в българските версии на романа са използвани много различни съответствия за руското обръщение, но най-голямо

* Руско-български речник в 2 т., т. I, А — О. С., "Наука и изкуство", 1986.

разнообразието наблюдаваме при репликите на Савелич в превода на Ив. Андрейчин: *синко, миличък, миличък мой, бащице, бащице мой, господарю*. При това преводачът включва и такива еквиваленти, които не се посочват от руско-българските речници. Искам да подчертая, че избраните форми много точно предават всички нюанси на чувствата, които Савелич изпитва към възпитаника си: нежното *миличък (мой)*; бащинското *синко*; изпълненото с уважение и покорност *господарю*. Преводачът много проникателно е почувствувал ролята на крепостния възпитател в живота на П. Гриньов и е предал различните оттенъци на репликите му във версията си. За доказателство на тази моя мисъл ще използвам думите на известния пушкинист Г. П. Макогоненко: "Насилствено лишеният от семейство Савелич е изпитвал към детето и юношата истинска бащинска любов, като е полагал не лакейски, а искрени, сърдечни грижи за П. Гриньов"⁴. В същия превод е точно предадено и отношението към младшия по чин и с по-нисък произход подофицер: *господарю*.

В превода на А. Каралийчев в различните ситуации се среща единствено формата *бащице*. Смятам, че в много случаи тя звучи неуместно, понеже в съзнанието на носителите на български език и култура се свързва предимно с обръщение към по-възрастен човек и използването ѝ във всички случаи води до загуба на онези нюанси в тоналността на общуването, за които се спомена по-горе.

К. Константинов се е ограничил с две форми от българския речев етикет: нежното *миличък* (в репликите на Савелич) и по-официалната, но напълно доброжелателна *драги* в репликите на другите герои. Това обръщение в част от репликите според мене заличава донякъде някои от оттенъците при общуването, напр. съсловните различия (подофицер → П. Гриньов).

Тук е уместно да отбележа и неправилния превод на руското междуметие *батюшки* във възклицанието на Василиса Егоровна *батюшки, беда!* Ив. Андрейчин и А. Каралийчев неправилно го възприемат като обръщение и го превеждат: *миличък, беда* (ИА, 71) и *бащици, лошо* (АК, 52). Всъщност чрез това междуметие А. С. Пушкин изразява уплахата на героинята, която е научила за настъпването на Пугачов срещу крепостта и за зверствата спрямо дворянството и военните. Едва в най-късната версия авторът ѝ К. Константинов е намерил подходящ еквивалент: *нещастие, майчице мила* (КК, 306). Причините за неточността може да бъдат две: еднаквото звучене на междуметията и обръщението в руския език; ситуацията на действието: Василиса Егоровна съобщава за превземането на Нижнеозьорната крепост по време на военен съвет, където присъствуват само мъже, което е допълнителна причина за допускането на тази неточност (срв. речниковия еквивалент: *батюшки (мой)!* — разг. = Боже мой! Ох, майчице!*)).

В тясна връзка със ситуацията на общуването трябва да бъде и изборът на еквивалент за обръщението към лице от женски пол: *матушка* (речников

* Руско-български речник, т. I.

еквивалент за това значение: 2. (разг.) Драга, уважаема или (прост.) стрино, стринке (обръщение към възрастна жена)*. И при предаването на това обръщение отново най-голямо разнообразие намираме в превода на Ив. Андрейчин. И тук той много тънко е разграничил нюансите на руското обръщение и го е предал по най-добрия начин. Ще илюстрирам това мое заключение с примери от произведението, където Иван Кузмич по различни поводи се обръща към Василиса Егоровна. Срв. руск. *Прощай, прощай, матушка* — бълг. *Прощавай, прощавай майко* (78) при прощаването им в очакване на Пугачовото нападение срещу крепостта; *И, матушка — Ех, майко* (66) — при опит да я успокоят. Освен това Андрейчин използва и доста грубата в тази ситуация форма *бабо* (68, 72), за да предаде недоволството и раздразнението на коменданта, породени от намесата на героинята в служебните му работи по време на военния съвет, и под. За съжаление другите преводачи не са почувствували тази тънкость и не са я предали точно, макар че българският език дава възможност за това. В техните преводи срещаме само по една форма: *майчице* (АК, 48, 49, 53, 59 и др.) и *майко* (КК, 301, 303, 306, 312 и др.). А това безусловно води до загуба на нюансите в настроението на Иван Кузмич, които твърде сполучливо е отразил Ив. Андрейчин.

Много разпространени като обръщения към непознато лице от мъжки пол и недворянски, простонароден произход са били и формите *мужик*, *мужичок* (руско-българските речници не отразяват това значение). В произведението на А. С. Пушкин П. Гриньов се обръща с формата *мужичок* към Пугачов по време на бурята, когато бъдещият предводител на селската война спасява живота на младия дворянин. В преводите на Ив. Андрейчин и А. Каралийчев за еквивалент на това обръщение се използва българската форма *селяче*. Срв. руски *Послушай, мужичок* — бълг. *Я чуй, селяче* (ИА, 24); Хей, селяче (АК, 15). Но в най-новия превод К. Константинов е употребил национално маркираното българско обръщение *байно* (*Чувай, байно* — с. 266), което води до нарушаване на националнокултурния колорит на Пушкиновото произведение.

Една от специфичните особености на руския речев етикет от XVIII — XIX в. е и употребата на постпозитивната частица *-с* (съкр. от *сударь, сударыня*). Тя е играела важна характерологична роля и е придавала на разговора отънъци на вежливост, почитание, зависимост, уважение, подчинение. За пример от произведението на А. С. Пушкин ще посоча срещата между провинциалистката Маря Ивановна и непознатата знатна дама, оказала се впоследствие императрица Екатерина II. В оригинала на произведението, в репликите на Маша Миронова, четем: Никак *нет-с*; Точно *так-с* и др. Но никой от преводачите на романа не взема под внимание тази тънкость на руския речев етикет и не я предава в превода си. Ето защо читателите и на трите български версии остават с впечатление, че двете героини разговарят като равни.

И на руския, и на българския речев етикет е присъщо обръщението към събеседника по име. Но, както се знае, тук има и някои съществени различия:

* Руско-български речник, т. I.

наличие на *звателна форма* в българския език и отсъствие в руския. В съвременните преводи от руски се забелязва трайна тенденция за избягване на звателната форма както от пълните, така и от кратките форми на руските имена. Така постъпва и последният преводач на романа К. Константинов. В най-ранния от разглежданите тук преводи при обръщенията по име се срещат пердимно звателни форми: *Машо* (ИА, 76, 78 и др.), *Петре* (ИА, 16, 57 и др.). А при обръщение към жена А. Каралийчев използва основната форма: *Маша* (56, 58), но обръщенията му към лице от мъжки пол са в звателна форма: *Петре* (9, 41 и др.). Така въз основа на трите разглеждани тук версии на романа, функционирали по различно време у нас, можем да проследим тенденциите при употреба на руските обръщения по име от българските преводачи: *звателна форма* — от мъжко и женско руско име (ИА, края на XIX и началото на XX в.); *звателна форма* от мъжко име и *основна* — от женско (средата на XX в.) и *основна форма* от мъжко и женско име (КК, втората половина на XX в.).

Въз основа на наблюденията върху разглежданите тук начини за предаване на единици от руския речев етикет на български стигам до следните изводи:

— обръщенията, които служат като показатели на социалните и междуличностните отношения в рамките на комуникативния акт, играят важна роля в тъканта на художественото произведение и при предаването на друг език изискват специално внимание;

— при предаване на обръщения на друг език преводачът трябва да избира най-подходящите етикетни форми от езика на превода, да взема под внимание тяхната диференциация, да спазва тоналността на общуването между героите;

— авторите на анализиранияте български версии на романа по различен начин са подходили към решаването на този проблем;

— анализът на отделните версии разкрива твърде интересна картина. В най-ранния превод, първото издание на който е в края на миналия век и е препечатвано почти без никакви промени почти половин век, се наблюдава много тънка нюансировка при избора на най-подходящото обръщение. Това може да се обясни и исторически. Ясно е, че в края на XIX в. преводачът е имал силно развито чувство за съсловна йерархия, присъща за руското общество през този период и намерила израз и в превода. За съжаление това не е отразено в по-късните преводи, направени в средата на XX в.;

— при всеки следващ превод на дадено художествено произведение, който според думите на Ив. Андрейчин "е призван да запълни празнината, да отстрани допуснатите в по-ранните преводи пропуски и неточности и да отговори на изискванията на времето"⁵, преводачите трябва да вземат под внимание постиженията на своите предшественици, грижовно да се отнасят към успехите и правилните им решения и стремейки се към по-добри резултати, "пошироко да разтварят прозореца, през който се вижда един друг свят"⁶;

— в разглежданите преводи тази истина не е взета под внимание при

предаване на елементите от руския речев етикет и някои от хубавите находки на Ив. Андрейчин не са използвани от А. Каралийчев и К. Константинов;

— често преводачите се срещат със случаи, когато и речниците не дават подходящи еквиваленти. Поради това те трябва творчески да подхождат към оригинала, да вникват в най-тънките нюанси, втъкани в текста на произведението, и да намират най-точното за дадения случай решение. Българският език е много богат и дава възможност да бъдат решавани и най-трудните преводачески задачи. А чрез своята небрежност преводачите понякога като че ли подценяват огромните му възможности.

Накрая си позволявам да изразя едно свое мнение, което като че ли на пръв поглед не е свързано с разглежданата тема. Както се вижда от посочената в началото на съобщението хронология на издаването на Пушкиновата творба на български, тя има твърде богата биография в нашата култура — 1875, 1898, 1912, 1917, 1920, 1925, 1930, 1931, 1940, 1942, 1944 и т. н. Това далеч не са всички години, когато "Капитанската дъщеря" е излизала на български. Значи Пушкин твърдо е присъствувал в живота на просветения българин. Сега, когато светът ще отбележи 195-годишнината от рождението му и в много страни са приети програми за чествуването на 200-годишнината на поета чрез издаване на преводи на съчиненията му*, е тъжно да си спомним, че Пушкин почти не присъствува на книжния ни пазар, а от единственото пълно издание на съчиненията му на български през 1942 г. е изминал повече от половин век. А и най-новите му преводи, въпреки че са извършени от много талантиви преводачи, са вече на почетна за превод на художествено произведение възраст.

БЕЛЕЖКИ

¹ Б. Илиев. Преводите на поета в България. — АБВ, № 6, 10. II. 1987.

² Г. П. Макогоненко. Творчество А. С. Пушкина в 1830-е годы (1830 — 1836). Ленинград, "Художественная литература", 1982, с. 335.

³ А. С. Пушкин. Капитанска дъщеря. Пр. И. Ст. Андрейчин, С., 1930; А. С. Пушкин. Капитанската дъщеря. Пр. А. Каралийчев, С., 1950; А. С. Пушкин. Капитанската дъщеря. Пр. К. Константинов. Избрани произведения, том четвърти, С., 1972. При цитиране на примери от преводите в текста на съобщението са приети следните съкращения: ИА (превод на И. Андрейчин, правописът в цитираните примери е съобразен със съвременните правила); АК (превод на А. Каралийчев); КК (превод на К. Константинов).

⁴ Г. П. Макогоненко. Цит. съч., с. 395.

⁵ А. С. Пушкин. Капитанска дъщеря. Превод Ив. Ст. Андрейчин. Из предговора на преводача.

⁶ А. В. Федоров. Искусство перевода и жизнь литературы. "Советский писатель", Ленинградское отделение, 1983, с. 15.

* Например във Великобритания е приета дългосрочна програма за чествуването на тази годишнина и голям екип от учени и преводачи подготвя превод на пълното събрание на съчиненията му на английски език.